

S. MÁJITOV SHÍGARMALARINDA SÓZLERDÍŇ SEMANTIKALIQ ÓZGESHELİKLERI

Allanazarov Esbergen,

*f.i.k. docent Ájiniyaz atındağı NMPI
Qaraqalpaq tili kafedrası baslığı.*

Xalmuratova Indira,

*Ájiniyaz NMPI Túrkiy tiller fakulteti
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tálím
bağdarı 2-kurs studentı.*

Shayır shıgarmaları tilinde adam múshelerin ańlatatuđın sózler tiykarınan házirgi qaraqalpaq tiline sáykes keledi. Derlik adam múshelerin ańlatıwshı atamalar shıgarmalarda tolıq qollanılgan. Hár bir tildin sózlik quramındağı adam músheleriniń atamaları sol tildin eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı. Olar tómendegishe: *bas, mańlay, qas, kóz, qabaq, kirpik, qulaq, murın, awız, til, jutqınshaq, ónesh, kegirdek, qol, iyin, jawırın, bilek, tirsek (shıganaq), qara alaqań, barmaq, ókpe, bawır, júrek, búyrek, quwıq, qarın, ishek, kókirek, qabırğa, san, janbas, sıyraq, baqay, ayaq, taban, omırtqa (1,130), tós (1,98), saqal (1,100), gelle (1,103), tańlay (1,107)*. Bul sózlerdin ishindegi *sıyraq, baqay*, sózleri házirgi qaraqalpaq tilinde ayırım tekstlerde ğana jumsaladı. *Baqay* sózi haywanatlarğa baylanıslı qollanıladı.

Sonday-aq shıgarmalarda parsı tilinen kirip kelgen múshe atların bildiriwshi «dás»: *Dás* kelmedi dushpan qattı sazaylap (1,21), «pay»: *Pay* tiktim (5,4) sózleri qollanılgan. *Dás-qol, pay-ayaq* mánisin bildiredi. Olar házirgi qaraqalpaq tilinde *dástek, gúl dáste, paytaxt, baypaq* sózleriniń qurılısında qollanılıp júr.

S.Májitov shıgarmalarında jumsalğan tuwısqanlıq qarım-qatnası bildiretuğın sózlerdi úsh toparğa bóliwge boladı.

1. Tuwısqanlıq qarım-qatnasqa baylanıslı atamalar: *ata, ana* (1,183), *apa* (1,183), *ağa* (1,181), *áke* (1,180), *baba* (1,179), *qarında* (3,94), *ene* (1,172). Házirgi qaraqalpaq tilinde tiykarınan *ene* sózi «*qayın ene*» mánisinde qollanıladı, al shıgarmalarda «*ana*» mánisinde jumsalğan, bul sóz házir qubla dialektte de usılay qollanıladı. «*Nemere ana*» sózi de shıgarmalarda qollanılgan, bul tiykarınan qazaq tilinen kirgen sóz bolıp, dayı anası, yağnıy anasınıń anası, házirgi waqıtta *mama kempir* túrinde de qollanıladı.

2. Nekege baylanıslı atamalar: *ayal* (3,95), *qatın* (1,185), *qayın ata* (1,165), *kishe* (1,124), *shabazı* (1,133), *kelin* (2,68), *toqal, báybishe* (1,135).

3. Jas ózgesheligine baylanıslı atamalar: *qart* (95, 2), *qarrı* (3,95), *kempir, shal* (3,102), *gódek* (3,108), *qartań* (1,184), *jigit, ğarrı* (1,185), *káywanı hayal* (1,147).

«*Káywanı hayal*» sózi jası 50-60 jaslardan ótken hayallargá ayıladı, sonıń menen birge tek jas ózgeshelikleri menen sheklenbesten bul sóz sóylegen sózi, háreket-ádepleri jaǵınan jaqsı kóringen hayallargá ayıladı. *Qart* sózi 60 jaslardan ótken adamlargá ayıladı.

4. Siyasiy-jámıyetlik sózler. S.Májitov óz dáwiriniń siyasiy jaqtan sawatlı adamlarınan biri boldı. Buǵan avtordıń Qúlen bolıstıń xatkeri bolıwı hám XX ásirdeń basında bir neshe siyasiy-jámıyetlik islerge aralasıwı dáliyl bola aladı. Shayır óz shıǵarmalarında orıs tili arqalı ózlesken jańadan siyasiy terminlerdi qollanıw menen birge, sol dáwirdegi xalıq arasında qollanıw júrgen arab hám túpkilikli túrkiy tilindegi jámıyetlik-siyasiy sózlerden de jaqsı paydalanǵan. Shıǵarmalardaǵı bul tematikadaǵı sózlerdi rus tili arqalı kirip kelgen sózler, xalıq tilinde qollanıw júrgen túpkilikli sózler dep eki toparǵa bólip úyreniwge boladı.

Rus tilinen kirip kelgen sózler: *sovet* (1,67), *xlopkom* (1,49), *pristawitil* (4,53), *komanda* (1,117), *soyuz* (1,41), *oyaz*, *bolıs* (1,152), *nagan* (1,35).

- Xalıq tilinde qollanıw júrgen túpkilikli sózler: *ıqtısad* (67), *nızam*, *qarar*, *mádeniy jurı* (1,72), *kamolat* (1,77), *tálim*, *ádebiyat* (1,88), *abat* (1,28), *jarlıq*, *móhir* (1,168), *jarlı*, *japakesh*, *jamay*, *taj*, *taxt* (1,21), *jumhúriyat* (2,77), *qallash* (1,49), *jámıyet* (1,49), *wálayat* (1,30), *atalıq*, *biy*, *bay*, *xan* (1,170), *máhrem* (1,166), *qul* (1,168), *hákim* (1,128), *murap* (1,129), *molla*, *imam* (1,148), *porxan* (1,144), *qazı* (1,150), *diywan molla* (1,151), *shıyıq* (1,151), *aqsaqal*, *eliwlik*, *kátquda*, *jarımshı* (1,152), *beldar* (1,139), *dilmash* (5,6), *qálpe* (1,174), *baqqal* (1,177), *sarrap* (5,36), *mádeniyat*, *awıl*, *sháhár* (1,83), *quraltay* (1,73), *bazar* (1,97). Bulardan málim bolǵanıday, bul toparǵa kiriwshi sózlerdiń kópshilik bólegi arab-parsı tiliniń sózleri, sebebi XX ásirge shekemgi dáwirde hákimiyat tiykarınan xan, biy, din iyeleri bolǵan imam, qazılardıń qolında boldı. Iqtısat, kamolat, wálayat, jumhúriyat, quraltay sózleri sol dáwir ushın jańadan kirgen sózler esaplanadı. Mısallardaǵı xan, biy, bay, atalıq, máhrem, murap, imam, qazı, iyshan, eliwlik sózleri xan dáwirindegi ámel atların bildirse, baqqal - mayda-shúyde satıwshı, sarrap-aqsha almastırıwshı, qálpe sózi- eki túrli mánide jumsaladı, biri qus úyretiwshı, bunı Ájiniyaz shayırdıń «Dáwrän bolmadı» qosıǵında «Qálpe, sayyadlarım maman bolmadı», qatarlarında da kóremiz. Ekinshi mánisi eski medresede «topar jetekshisi» «qálpe» dep júritilgen. Shıǵarmalarda bul sóz eki mánide de qollanıwǵan. Al, oyaz, bolıs, sózleri Patsha Rossiyası dáwirindegi aymaqlıq ámel atları bolıp, uezd, volost sózlerinen kelip shıqqan.

5. Ósimlik atları. Ósimlik atamalarına baylanisli sońgi waqıtları qaraqalpaq tilinde Q.Bekniyazov tárepinen kandidatlıq dissertaciya¹ jazıldı. S.Májitov shıǵarmalarında qollanılǵan ǵálle, palız hám mal otı shópleri qaraqalpaq tilindegi ósimlik dúnyasındaǵı atamaları belgili dárejede qamtıǵanın kóremiz.

Ǵálle hám palız atları: *biyday, júweri, arpa, tarı, salı, shigin, másh, lobiya, burshaq, ǵurish, qawın, qabaq, palawkádi, jambılsha, qıyar, tárnek, geshir, piyaz* (2,47), *ǵarbiz* (1,47). *Palawkádi* sózi qubla dialekt tiline tán, ádebiy tilde palawqabaq túrinde qollanıladı.

Ot-shóp atları: *jońshqa, pishen, ǵawısh, topan, salma qamıs, saban, urıq, jeken, alaputa, qara sora, qańbaq, qarabaraq, aqbas, jantaq, porıq* (2,48), *ǵúl* (1,55), *shóp, óleń* (1,66), *ǵúl páshek* (1,104), *kegey* (1,161), *kók egin, aq egin* (3,109).

Porıq - qamıstıń tamırı, *aq egin* - jazda pisetuǵın eginlerdiń túrleri.

Qaraqalpaq tilindegi diyqanshılıqqa, miywe hám palızǵa baylanisli kóp sózler parsı-tájik tilinen ózlesken. Mısalı, *diyqan* (parsı tilinde «deh»- awıl, «xan»- xan, yaǵniy awıldıń xanı) *miywe, palız* sózleriniń ózi-aq bunıń ayqın dáliyli esaplanadı. Sebebi parsı xalıqları burınnan otırıqshı xalıq bolıp, olar tiykarınan diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan hám biziń xalqımızǵa da diyqanshılıq usı xalıqlardan ótken.

6. Úy turmısı buyımları atları. S.Májitov óz shıǵarmalarında xalqımızdıń kúndelikli turmısındaǵı turaq jay, kiyim-kenshek hám bezeniw zatları, xojalıqtaǵı kerekli buyımlardıń atamalarına baylanisli sózler de ónimli ushrasadı.

1. Turaq jayǵa baylanisli qollanılǵan sózler: *ilashıq* (4,41), *qos* (1,181), *otaw* (1,135), *kúrke* (1,161), *shatpa* (4,52), *pátik* (1,43), *tuwrılıq* (2,163), *ergenek* (1,113), *esik* (1,175), *sıpa* (1,151). Mısallardaǵı *kúrke, shatpa* sózleri XI ásirdegi jazba estelikler tilinde shatır sóziniń sinonimi sıpatında qollanılıp, «*kiroku*», «*sotma*» túrinde keltirilse, Berdaq shıǵarmalarında *ǵúrke, shatpa* túrlerinde qollanılǵan². *Pátik* sózi eki túrli mániste qollanıladı, 1. *jaydıń tóbesi*; 2. *diywaldıń joqarısına zat qoylatuǵın tekshe*. Shayır shıǵarmalarında bul sóz jaydıń tóbesi mánisinde qollanıladı. «*Tuwrılıq*» qara úydiń sırtınan beline shekem jabılatuǵın kiyiz.

2. Kiyim-kenshek atları: *mórelı shapan* (1,50), *eski shapan, ton* (1,65), *beshpent* (1,124), *kóylek* (1,181), *qara shekpen* (1,170), *qurash* (1,178), *bórik* (1,178), *jegde* (1,161), *bóz* (1,182), *páshshayı* (1,128).

Mórelı shapan - jiltıratıp islengen shapan, *beshpent* - jeńi bar astarlı kiyim, *qara shekpen* - ishine júń, paxta salıp sırıp tigilgen uzın kiyim, al *qara* sózi «úlken» mánisinde kelgen. *Qurash* - qoy terisinen tigilgen bas kiyim. *Bórik* sózi, bizińshe,

¹ Бекниязов Қ. Корақалпақ тилидағи мева ва полиз ноилари.: Филол. фан. номз. ...дис. автореф. –Н.: 2006.

² Абдиназимов Ш. Бердақ шыǵармаларының тили. –Тошкент: Фан, 2006. –Б. 177.

bóri hám *-úk* sóz jasawshı affiks, yaǵnıy «*bóri* terisinen tigilgen kiyim» sózinen kelip shıqqan bolsa kerek, biraq keyin ala bul sózdiń mánisi keńeyip, hár túrli teriden tigilgen bas kiyimlerge aytilip ketken. Mısalı, *Qundız bórik basında* («Qırq qız» dástanı). *Qundızdan qara bórik basında* (Berdaq), Sonday-aq Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵat at- turk» miynetinde de *bórik* - bas kiyim mánisinde jumsalǵan, bunnan erte zamanlardan baslap-aq «*bórik*» sóziniń mánisiniń keńeygenligin kóriwge boladı.

3. Azıq-awqat hám kúndelikli turmısta qollanılatuǵın zatlardıń atamaları: *qurt*, *irimshik* (3,107), *asqatıq*, *jarma* (1,47), *qara jarma* (3,102), *jiyde* (1,177), *súttiń kóbigi*, *qaspaq* (1,181), *ayran* (1,123), *shapshaq* (1,181), *gúbi* (1,123), *digirman* (1,134), *kersen* (1,164), *qazan ayaq* (1,47), *gúnde*, *moyıntırıq*, *shawjin*, *samyan*, *pazna*, *mala*, *arqan*, *oraq*, *ketpen*, *bel*, *kepshe*, *shıǵır*, *arba qos*, *ógiz*, *boqsha* (2,64), *tez* (1,43), *jaba*, *ayrı*, *tırma* (1,175), *balǵa* (1,25), *shipta*, *qarshın*, *sabayaq* (1,131), *gúlli tekiymet*, *alaqshın*, *karnaylı shılım* (1,142), *áteshkúr*, *sabaw* (1,149), *shiy*, *boyra* (1,151), *oshaq*, *shaqmaq* (1,173), *qozaq* .

Asqatıq - jarmaǵa qatatuǵın ayran yaki qatıq, *qara jarma*- asqatıqsız, aǵargansız jarma, *qaspaq* - súttiń astına qatqan qırındısı, *gúbi* – qaymaqtı pisip, mayın alıw ushin isletiletuǵın ıdıs, *kersen*- aǵashtan islengen úlkenlew tabaq, *qazan ayaq* - *ayaq* sózi «Devanu luǵat at- turk» miynetinde «kese», «ıdıs» mánisinde jumsalǵan³, bul sóz *iytayaq* túrinde iyтке awqat quyatuǵın ıdıs mánisinde házirgi waqıtta da qollanıladı. Jer aydaw ásbaplarınan *gúnde* - aǵashtan islengen jer súriwshi qural, *moyıntırıq* - kúsh-kólikti qosqa jekkende gúndeni haywanǵa ildiriwge beyimlestirilgen aǵash, *shawjin* - moyıntırıqtı gúndeniń oǵına tirkeytuǵın sherimnen esilip islengen jip, *pazna* - gúndeniń ushına ilinetuǵın temirden islengen qural, *mala* - súrilgen jerdiń kesegin eziwge arnalǵan qural, *boqsha* - kitap salatuǵın tawardan tigilgen tórtmúyeshli sumka, *tez* - aǵashtı iyetuǵın yaki dúzewleytuǵın qural, *qarshın* - ishine hár qıylı zatlar salınatuǵın úy buyımı, *sabayaq* - aǵash qutı (tumbochka), *gúlli tekiymet* - kiyiz, *alaqshın* - oshaqtıń átirapındaǵı taqtadan islengen zat (tazalıq hám hárnarse qoyıw ushin), *karnaylı shılım* - mıs qumanǵa usaǵan ishine temeki salınıp shegiletuǵın zat, *áteshkúr* - O.Dospanov áteshkúr sózin tájik tiliniń «otash» hám ózbek tiliniń «kurak» sózleriniń birigiwinen jasalǵan⁴, - dep keltiredi, tájikshe «gir» sózi «al» feyilin bildiredi, bizińshe «áteshkúr» - ekewi de tájikshe sóz bolsa kerek. *Shiy* - qamıstı ezbey, *boyra* qamıstı ezip toqılǵan tósek, *shaqmaq* - ot alıstratuǵın tas.

³ Махмуд Қошғарий. Девану луғат ит- турк. –Тошкент: Т. III. 1963. –Б. 36..

⁴ Доспанов О. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектиниң лексикасы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. -Б. 44.

7. Ólshem birliklerin bildiretuğın sózler. Shayır shıǵarmalarında burıngı xalıq arasında taralǵan, tariyxtan belgili ólshem birlikleri menen birge rus tili arqalı kirip kelgen, házirgi kúnde de jumsalatuğın ólshem atları qollanılǵan: *úsh shayı* (88), *eki shırwán* (4,51), *teńge* (1,186), *on pul* (1,52), *tilla* (1,133), *elli manat, shayı, shırwán, teńge, tilla, manat* - aqsha birlikleri, *bir qarın sarı may* (5,6), *on seri* (1,44), *batpan* (1,148), *eliw tuwar* (1,133), *úsh qadaq shay, bes qadaq qant, yarım qadaq kóknar, bes aǵarı aq temeki* (5,13), *batpan* (40 kg), *qadaq* (400 gr), *qos aǵarı* (600 gr), *on seri* (10 kg) - awırlıq ólshem birlikleri, *kilometr, metr* (92) uzınlıq ólshem birliği mánilerinde qollanılǵan.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шыǵармаларының тили. –Ташкент: 2006.-262 б.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер (Оқыў –методикалық қолланба). -Нөкис: 2005. -118 б.
3. Әбдиназимов Ш. Бердақ хәм қарақалпақ жазба әдебий тили. -Нөкис: Билим, 1997. -21 б.
4. Әбдиназимов Ш. Сөзлерим мерўертдур айтылған хәр бир. -Нөкис: Билим, 1997. -32 б.
5. Әлеуов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. -Нөкис: Билим, 1993. -504 б.
6. Байниязов Қ. Таң жулдызлары. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. -160 б.
7. Байниязов Қ. Аǵартыў қарлыǵашы. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1996. 24 б.
8. Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. ИСГТЯ. Ч. IV. Лексика. –Москва: 1962. –С. 69-100.
9. Доспанов О. Қарақалпақ тилинің кубла диалектинин лексикасы. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 264 б.
10. Қарақалпақ әдебияты классиклеринин шыǵармаларының тили / Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. –Нөкис: 1995. -172 б.
11. Махмуд Қошǵарий. Девону луғат ит–турк. – Тошкент, 1960. –Т. I., 1961–Т. II., 1963 –Т. III. –1390 б.